

Adâletin Mahiyeti Üzerine *

MİSKEVEYH

Çeviren

İLYAS ALTUNER*

Öz: Tek elyazması Meşhed’de Âsitâne-i Kudsi Rezavî Kütüphanesi’nde bulunan Miskeveyh’in bu risâlesi, girişinden de anlaşılacağı üzere, Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin adâletin mahiyeti üzerine sorduğu soruya verilen bir yanıttır. Ortaçağdaki biyografî eserlerinde *Tebzîbu’l-Ablâk*’ın gölgesinde kaldığı için adı anılmayan risâle, Aristotelesçi adâlet anlayışının bir özetini sunar. Ancak unutmamak gerekir ki, Miskeveyh bu risâlede yalnızca Aristotelesçi gelenekten değil, aynı zamanda Yeni Platoncu ve Pythagorasçı felsefe geleneğinden de büyük ölçüde etkilenmiş görünür. Bu risâlede adâletin doğal, uyuşmsal ve Tanrısal olmak üzere üç türü incelenmektedir. Eseri önemli kılan hususlardan biri, hiç kuşkusuz, İslâm dünyasında ‘ortak duyu’ kavramının ilk kez bu risâlede kullanılıyor olmasıdır. Mahiyete ilişkin bir eser olması, risâleyi hukuk ve ahlâk felsefesinden çok metafizik bir araştırma kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Miskeveyh, doğal adâlet, uyuşmsal adâlet, Tanrısal adâlet, mahiyet, ortak duyu.

* Bu çalışma, ‘Entelekyâ Mantık-Metafizik Okulu’ adı altında yürütülen çalışmalardan bir kesittir. Çevirinin yapıldığı kaynak için bkz. Miskeveyh, *Risâle fî Mâbiyyeti’l-Adl*, ed. & trans. Muhammad Salim Khan, *An Unpublished Treatise of Miskawaih or Risala fî Mahiyat al-Adl*, Leiden: E.J. Brill, 1964, ss. 12-20. [Açıklamalar, M.S. Khan’ın Arapça metnin altına düştüğü notlarla İngilizce çeviriye koyduğu dipnotların çevirisinden ibarettir.]

* Arş. Gör. | Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Treatise on Essence of Justice *

MISKAWAIH

Translated by

İLYAS ALTUNER

Abstract: This treatise of Miskawaih existing only manuscript at Astana Muqaddasa Razawi Library in Mashhad, as it is seen from its name, is an answer to Abu Hayyan al-Tawhidi's question on justice. The unnamed treatise in the biographical works in the Middle Age because of overshadowed *Tabdhib al-Akblaq* presents a summary of Aristotelian conception of justice. But it should not be forgotten, in this treatise Miskawaih seems affected from not only Aristotelian tradition but Neo-Platonic and Pythagorean philosophical traditions as well. In this treatise is examined three kinds of justice as natural, conventional and divine. One of the matters making the treatise important is undoubtedly first using the concept of 'common sense' in this treatise in Islamic world. Since a work concerning essence, the treatise is a metaphysical inquiry rather than philosophy of law and ethics.

Keywords: Miskawaih, natural justice, conventional justice, divine justice, essence, common sense.

---

* This translation is a section of studies which were performed under the title of 'Entelekyia School of Logico-Metaphysics'.

ENTELEKYA

MİSKEVEYH
ADÂLETİN MAHİYETİ ÜZERİNE

© entelekya

مِسْكَوِيَّة

رسالة في ماهية العدل

انتليخيا

Adâletin Mahiyeti Üzerine

Fol. Esirgeyen ve Bağışlayan Allâh'ın adıyla.

1 R

Şeyh Ebû Alî b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh'in, Alî b. Muhammed Ebî Hayyân [et-Tevhîdî] es-Sûfi'ye adâletin mahiyeti¹ üzerine yazdığı risâlesidir.

Miskeveyh -Allâh ona yardımını daim eylesin- şöyle demiştir: Adâlet doğâl (tabîi), uylaşımşal (vaz'î) ve Tanrısal (ilâhî)² olmak üzere üç kısma ayrılır. Ancak insana özgü istemli (ihtiyârî) bir adâlet daha vardır ki, bu üçünün içindedir. Bunun için onu diğerlerinden ayrı ele almadık. Töz, ilinti ve eklentilerini belirterek bunlardan her birinin mahiyetini açıklamak istiyoruz. Kendisine ilişkilendirme yönü farklı da olsa, [adâletin] bütün kısımları iyiliğin doğâsındandır. Biz, doğâl olan adâletten başlayacağız. Çünkü onun başlangıcı duyudur (hiss) ve bize daha yakındır. Sonra bize daha uzak olan tanrısal kısma geçeceğiz. Çünkü bu yolların öğrenilmesi [öğrenme biçimi] daha açık, ifade yolu daha kolaydır ve de felsefi yöntemle daha çok benzeşir.³

Biz iki öncül ileri süreceğiz. Bunların ilki şudur: Hiçbir yol ve nedenden dolayı kendisinde farklılaşma⁴ olmayan ve varlıkların (eşyâ) en şerefli, en erdemlisi ve en değerlisi Mutlak Gerçek Bir'dir. Bundan dolayı kendisinde varlık yetkinliği (kemâl) ve zenginliği bulunur. **Fol.** **1 V** zümüzden, Tam Varlık ve Gerçek Bir'in aynı şey olduğunu anlaman gerekir. Çünkü bunlardan kasıt, farklı iki doğâ değildir; aksine bu [farklılık], nefsin doğâsından ileri gelir. Onda ne kendi, ne de başkasına bağı (izafet) yönünden hiçbir çokluk görmediğin zaman, onu Bir olarak anlayıp öylece adlandırmalısın. Bu öncül (söz) doğruysa, onun karşıtı, Bir olmayandır.⁵ Yani çokluk, varlık eksikliği ve eksikliğin onda yayılmasından ötürü kendisinde en rezil, en aşağı ve en alçak özler bulunan başkalıklardaki (ğayriyyât) zıtlık ve farklılık sebebidir.⁶ Eğer çokluk için onu bir yönde birleştiren bir [şey] varsa, bununla onlar için şereften bir pay ve Bir'e bir oran vardır. Birliğin kuvveti ve saflığına göre, onların çok ya da az şerefli olduğuna karar (hüküm) veririz⁷ ve bu anlamda bazısının bazısına oranı bağlamında "bu bundan daha erdemli" ve "bu bundan daha şereflidir" denir.

Diğer öncül: Mutlak İyi,⁸ Tam Varlık'tır ki, onun yetkinliğinin Bir'de olup [tüm yetkinlikleri] kendinde topladığına hükmederiz. Çünkü iyinin doğası,⁹ varlığın doğasıdır; aralarında hiçbir fark yoktur. Bütün varlıklar bizzat onu istediğinde, bu isim, yani İyi terimi, yeniden kullanılmıştır. Sanki İyi terimi, tümeller ona yöneldiği zaman Tam Varlık için bir ilinektir (araz).

Fol.
2 R

Bu son öncül doğruysa, onun karşıtı, varlık ve Bir olmayan kötülüktür (şerr).¹⁰ Bu ifadenin özeti, çoklukta yokluktur. Böylelikle İyi'nin Bir'de varlık ve kötünün de çoklukta yokluk¹¹ olduğu her iki öncül tarafından da doğrulanmış oldu. Formların (şekil) oluşmasında temel bir etken olan madde (heyülâ) bizzat bütün formlardan muaf (âdime) olduğunda, birçok yoklukla bağlantılı olur. Öyleyse madde, kötülüğün kaynağıdır ve ona maddede şekil giydiren şey ise, iyiliğin madeni ve ona kaynaklık edendir. İşte bu, genel bir kuraldır.¹²

Özel olan [adâlete] gelince; bir şeyin kendi kendisinden dolayı var olması, yok olmasından daha şereflidir.¹³ Bu söz seni aldatıp "hastalığın, haksızlığın (zulm) ve ölümün yokluğu, varlığından daha iyidir"¹⁴ zannettirmesin. Çünkü hastalık, haksızlık, vb. şeyler töz (cevher) ya da varlık değildir; aksine onlar, yokluktur. Kuşkusuz bu isimler, onlardan her bir yokluğun, varolanın yokluğuna gönderimde bulunması (delâlet) için kullanılmıştır. Çünkü yokluğun yokluğu söz konusu değildir.

Fol.
2 V

Hastalığa gelince; doğal bünyenin dengesini yitirmesi demektir.¹⁵ Haksızlık adâletin kaybı iken,¹⁶ ölüm ise ruhun bedendeki aktivitelerini yitirmesidir.¹⁷ Bu terimler, bunların bir kısmı siyah, beyaz, vb. gibi aynı cinsten olmalarından dolayı onları zıt isimler -aralarındaki uzaklığın fazlalığını kastediyorum- sanarak insanların çoğunun yanılmalarına neden olmuştur. Ancak bu terimlerde böyle bir özellik yoktur. Ayrıca, bu konunun (kelâm) şerh edilip detaylıca açıklanmasının yeri burası değildir. Ancak şunu bilmemiz gerekir ki, karşıt varlıklar (el-eşyâu'l-mukâbile), burada farklı yönlere giderler. Onların her bir çifti, varlığı bulunan zıttır. Her çiftin üyelerinin birer karşıtı vardır, ancak varlığın karşıtı yokluk değildir. Karşıtlardan ikisi bir arada var olamaz, yalnızca biri var olur. [Onun karşıtı olan] diğeri ise, bizzat bunun [şimdi] bulunmamasıdır. Varlık ve yokluk,¹⁸ gören ve kör, konuşan ve dilsiz, vb. terimlere "partnerinin karşıtına işaret eden"¹⁹ adı verilmiştir.

Fol.
3 R

İlk öncülümüze dönecek olursak; [cisimler], öncelikle özlerini oluşturan üç boyuta sahip olduklarında, sonra da kendilerini farklı sınıflara ve farklı kişiliklere ayıran ‘Doğa’nın etkileri kendilerine eklendiğinde, giderek zıt kuvve ve değişen özelliklere sahip olurlar. Bu cisimlerden parça ve ilineklere en az sahip ve zıt kuvvelere en az bağlı olanlar, Varlık’a en yakın, Bir’e en çok benzeyen ve de kendilerinde çokça bileşen, parça ve ilinek bulunan diğerlerinden daha erdemlidirler. Çokluk yanında onu birleştirici Bir olmalı, ki onların hepsi tek bir hüküm altında bulunsunlar. Böylelikle onlar, bununla daha önce belirtip açıkladığımız gibi şerefli olurlar. Bunun için göksel varlıklar (el-ecrâmu’l-ulviyye) daha yüce ve daha şerefli dirler. Onlardaki varlık yetkinliğe ulaşmış, görünür bir şekilde sonsuzluğa erişmişlerdir. Çünkü onlar, kendilerinde zıtlık ve çokluk olmayan beşinci elementten (tabîa)²⁰ oluşmuşlardır.

Fol.
3 V Hareketlerinin dairesel (devriyye) olması ve doğalarında bir olmaları bunu gösterir. Burada elementlerin üstünlüğü yoktur. Onların zıddı, dört zıt elementten oluşan ayaltı dünyamızdaki varlıklarda mevcuttur. Element bir olduğu zaman zıtlık olmaz, zıtlık olmayınca da üstünlük çabası olmaz. Üstünlük çabası olmayınca değişme, değişme olmayınca da var olma diye bir şey olmaz. O dahi olmazsa, bozulma (fesâd) olmaz. Gök cisimleri, varlığını muhafaza eden birlik sayesinde doğal cisimlerin hepsinden farklıdır.

Yeryüzündeki varlıklara (el-ecrâmu’s-süfliyye) gelince; birbirlerine hasım dört zıt elementten oluşup birliği kaybettiklerinde, aralarındaki eşitlik dışında onlarda birliğe benzer hiçbir iz bulunmaz. Bunun anlamı; pek çok varlıktaki eşitlik, onları birleştiren güçlü nedendir. Bu eşitlik töz,²¹ nicelik, nitelik ve sair “Katagoriler”de tamamen ve birlikte bulunur. Kendisinde eşitlik var olduğu zaman, birliğe ve varlığa daha

Fol.
4 R çok yakınlık vardır, onun şerefle ilişkisi daha büyüktür. Tözdeki eşitlik, suyun bir kısmının diğer kısmına, toprağın bir parçasının diğer parçasına eşitliği gibidir ki, bileşiklerde (mürekkebât) altının bir parçasının diğer parçasına eşitliği gibidir. Bütün bunlar tözde eşittir. Şimdi onlar nicelikte de eşit olurlarsa, hatta onlardan birinin parçası nicelikte ve ölçüde (mesâha) diğer parçasına eşit olursa, doğal adâlet açıkça belirir.

Eğer sen, ufka paralel doğru bir çizgi yahut sütun hayâl edersen, [bir şeyi] belli bir noktada iki eşit parçaya ayırmış olursun. Hatta çizginin bile eşit olduğu fark edilir. Sonra bu noktada, konumunu değiştirmeden ve iki kısmından biri diğerine tercih edilmeden ufka paralel uzanan çizginin bulunduğu bir bağıntı hâyal edersin.²² Bu, denge ve adâletin nedeni olan eşitlik için [gereklidir]. Sonra bu çizginin iki tarafından birine töz ve ölçü bakımından diğer parçayla eşit olan toprak parçasını, diğer tarafa da töz ve ölçü bakımından ona eşit [başka bir] parçayı [diğerine] paralel olarak asarsan, çizgi kesinlikle ufka paralel olarak kalır. Onun yerinin değişmesi söz konusu olmadığı gibi, adâletin dengesi için bir eğilim de olmaz. Bu durum altınla altın, demirle demir, camla cam gibi aynı türden iki cisim arasında böyledir. Farklı tözler nitelikte eşit olurlarsa, hatta aralarında bu türden bir denge olursa, aynı zamanda birlik ve varlıkla da uygun olurlar. Tözleri farklı olan toprak ve suyu buna örnek verebiliriz. Bunlar nicelik olan ağırlık bakımından tamamen eşit olurlarsa, aralarında adâlet ve birlik bakımından da eşitlik vardır demektir. Eğer sütunun [veya çizginin] iki tarafından birine bir parça toprak (arz), diğer tarafına da ona paralel olarak, toprak parçasının ağırlığına eşit bir miktar su konulduğu zaman, denge sağlanır ve çizgi ufka paralel olarak kalır. Altınla demir, kurşunla cam örneğinde olduğu gibi töz ve nicelik yani ölçü bakımından farklı olurlarsa, her birinin ağırlığı eşit olduğunda, [yine] dengeler korunur. Bu doğal olan adâlettir.

Fol.
4 V

Fol.
5 R

Tözler öz, nicelik ve nitelik yönünden farklı, ancak bağıntı yönünden eşitse, bundan dolayı aralarında yine de bir denge bulunur. Örneğin; toprak, hava, ateş ve su gibi. Bunlar öz, nicelik ve nitelik bakımından ayrı olsalar bile, kuvveleri arasındaki bağıntı eşittir. Bu şekilde adâlet ve varlık korunmuş olur. Zıtlığa rağmen kuvveleri arasında bir bağıntı yoksa veya bağıntıdaki oran eşit değilse, onlardan biri diğerine baskın olur ve bazısı bazısına dönüşür. Böylece evren tamamen bozulur. Bunu kendi gözlerinle görebilirsin. Yerküre hava, su ve ateşkürenin her birinden öz, nicelik ve nitelik bakımından farklı olduğu için, gezegenlerin (bâkiyât) her biri diğerlerinden farklıdır.²⁴ Yerdeki kuruluk ve sudaki nem arasındaki oran eşit değilse, kuvve bakımından bağıntı da eşit değildir, biri ötekine baskındır. Havanın sıcaklığı karşısında suyun soğukluğu ve ikisinin ateş karşısındaki durumu bu kabildendir.

Fol.
5 V

Bu oran, öz yahut nicelik ve nitelik yönünden değildir. Çünkü bunların hepsi farklı şeylerdir; bu bağıntıyla orantılıdır, yani sıcaklığın belirli bir miktarının kuvvesi, soğukluğun büyük bir miktarının kuvvesine eşittir. Bunun küçük bir parçası, ötekinin büyük bir parçasına eşitlenerek iki kuvve arasında denge kurulur. Bu bağıntı, gezegenler arasında da mevcuttur ve onların hayvan, bitki ve taşlar gibi bileşiklere oranı da böyledir. Bu oran kendisinde dengeli olursa, bileşik de zıtlık ve baskın olma bakımından daha uzun ve daha az, formunun (sûret) dönüşüm ve değişimi bakımından da daha yavaştır. Bir töz olan altında bu bağıntı (nisbet) güçlü veya ona yakın bir şekilde bulunur. Bunun için altın, bu elementlerden oluşmuş (mürekkep) bulunan tözlerin en sağlamıdır.

Bu bağıntının araştırılması kimyagerler açısından [oldukça] yorucu oldu. Onlar bu konu hakkında pek çok kitap²⁵ yazdılar ve onun bilgisini açıklayarak kimyaya 'ölçü ilmi' (ilmü'l-mevâzîn)²⁶ adını verdiler. Yemin olsun ki bu, gerçekten zor, zahmetli ve yorucu bir iştir. Belki bir kimse, insanın nasıllığını sorabilir. İnsan, tüm tözlerin tam bir bileşiği ve aynı zamanda varlık dünyasındaki²⁷ varlıkların en şerefliisidir. Böylece itiraz edilebilecek şeylerden çokça bahsetmiş ve kesin kararımızı bildirmiş olduk. Artık insanın, kendisinde bulunan tek bir şeyden dolayı şerefli olduğunu söyleyebiliriz: İnsan, ortak duyu (el-hâssü'l-müşterik)²⁸ olarak adlandırılan kuvveye ulaştığında, ondaki özler birleşir ve onun tüm parçaları tek bir töz (hüküm) hâline gelir. Sonra bu Hâkim Bir, yanlış olanları iptâl edip doğru olanları sabit tutarak onlar üzerinde tasarruflarda bulunur. [İnsanlardaki] bu özler, Bir olan bu şeyle birleşirler. Sonunda şerefinden ve ondaki gerçek birlikten dolayı bütün çokluklar kendisinde birleştiği zaman, o ve başkaları bir ve aynı şey olur. Tüm canlıların dışında olarak, bu olağanüstü erdem ve büyüklük kendisinde bulunmasaydı, insan, onlardan daha alçak, daha aşağı, hatta bütün canlılardan bile daha kötü (ahass) olurdu. Ancak bu özel statüsüyle insan, gerçekten çok şerefli ve büyük [bir varlık]²⁹ olmuştur.

Fol. 6 V Kendisine özgü olarak bahşedilen bu yüce mertebeye o, dünya ve ahirette³⁰ iyiliği elde ederek en yüce mutluluğu kazanacaktır.

Uyulaşım sal adâlete gelince; özel ve genel olmak üzere iki çeşittir. Bunlardan genel olanı, altınla yapılan ticaret gibi bütün insanların üzerinde

anlaştığı şeydir. Yeryüzündeki insanların ittifakı tamamen bu yöndedir. Çünkü altın, bütün emek ve işin ölçütü ve tözlerin mutlak vekilidir.³¹ Bu, rıza ve uzlaşıyla olursa, rastgele ve şansla değil, aksine uzun bir araştırma (nazar), hayli bir incelemeden sonra ve geçmiş bilimin temeli üzerinde olmuş olur. Bütün farklılıklarına rağmen insanlar, evrendeki varlıkların en kalıcısı, taşınması en hafifi, nefse en hoş geleni, en göz alıcısı, varlığı en kıymetlisi ve bozulmaktan en uzak bulunanı olması nedeniyle altına meylederler. Pek çok şeyi değiştirip bunların yerine, bunlara karşılık olarak altın edinen kimse, uygun hareket etmiş olur. Böylelikle o kişi, ne zaman ne isterse ona sahip olur.³² Ve o, ömrü boyunca, onun dışındaki tözleri bozan fesadın her türlüşünden altını korur. Birisi onu ister kendisi isterse torunları için saklasın, onda su, ateş, hava ya da toprak yoluyla bir değişme olmaz.³³ Her on gümüşe karşılık bir altın değer biçilerek, gümüş, altının bedeli (halife) yapılmıştır.³⁴ Çünkü gümüş, belirtilen erdemler hususunda altından sonra gelir.

Fol.

7 R

Özel uyuşmsal adâlete gelince; çeşitli ülkelerdeki farklı insanlar (kavm) tarafından kabûl edilen ve farklı şehirlerden halkların (ehl) sınırlandırmaya, basitleştirmeye, bir araya getirmeye ve ayrıca onu sürdürmek, hakkında adil olup ondan ayrılmamak kaydıyla bir işte iki kişinin yaptığı anlaşmaya dair üzerinde ittifak ettikleri adâlettir.³⁵ Araştırmada bunun pek çok örneği vardır. Yaygın olduğundan onu burada belirtmeyeceğiz. Çünkü kimse özel uzlaşma ve anlaşmayı kavrayamaz. Ancak sen bu konuyu (ma'nâ) geleneklerde yaygın olarak bulabilirsin. Bunu kimse inkâr edemez. Böylece gelenek sahibi (yönetici) ve yasa koyucu,³⁶ duruma göre, yönettikleri kişilikler ve tanık oldukları adetler miktarınca daima durması gerekmeyen, aksine durumlar ve adetlerin değişmesiyle değişebilen kurallar koyar.³⁷ Bu yasaların her biri, kendi zamanında adildir ve onlardan yüz çevirmek adâletsizlik ve haksızlıktır.³⁸

Fol.

7 V

Yalnızca insanda bulunan ve onunla övülme sebebi olan istemli (ihtiyârî) adâlete gelince; birbirine baskın ve üstün olmaksızın nefsin kuvveleri arasında uzlaştırmadır.³⁹ Sağlığın bedenle ilişki içinde olması gibi, istemli adâlet de nefisle ilişki içindedir. İnsanların yetileri (tabâî) dengeli bir huya sahip olduğu zaman, çekişme olmaz. Nefsin bedene karşı şerefli ve erdemli olması yanında, nefsin sağlığı da bedeninkine nazaran öylece şerefli ve erdemli olur.

Tanrısal adâlete gelince; metafizik ve ezeli-ebedi⁴⁰ varlıklarda mevcuttur. Onunla doğal adâlet arasında [şöyle bir] fark vardır: İkisi de ezeli olduğu hâlde, Tanrısal adâletin varlığı maddesiz olan şeyde, doğal adâletin varlığı ise yalnızca maddededir. Pythagorasçılar⁴¹ bu konuyu sayıyla açıkladılar. Çünkü sayı, sayılabilir nesnelere soyutlandırıldığında, özünde (zât) onun için zorunlu nitelikler ve değişmesi mümkün olmayan bir düzen bulunur. Sayı, bu konuda arzu edilen şeye ulaşmada en güzel yardımdır. Gerçek şu ki, hiç kimse bir sayının karakteri konusunda şüphe etmez, ki o, herhangi bir zamanda değişim geçirmiş değildir.⁴² Hatta çift bir sayı hakkında ne değişip şimdiki hâlden farklı olacağı ileri sürülebilir, ne de kimse onun geçmişte şimdikinden farklı olduğunu iddia edebilir. Bu konu aritmetikte gerçekten çok açık bir şekilde gösterilir. Aynı şekilde cisimlerden soyutlanmış nicelikleri (makâdir) bulunan özelliklerde, yani geometride [bu durum] gayet açıktır. Bir kimse için bu iki bilimde [aritmetik ve geometri]⁴³ uzmanlaşmak, ancak maddesi olmayan ve maddeden elde edilmemiş, aksine ondan soyutlanmış olan Tanrısal meseleleri incelemekle mümkündür. Bu, Tanrısal adâletin özüdür ki, burada onun hakkında bundan daha fazla bahsetmemiz imkânsızdır. Düşünen ve düşüncesini tamamen hedefine veren kimseye bu kadarı yeterlidir.⁴⁴

Risâle Allâh'ın yardımıyla tamamlanmıştır. Tüm övgüler, hakkıyla övülmesi gereken Allâh içindir. Allâh'ın rahmeti peygamberi Muhammed'in ve tüm ailesinin üzerine olsun. Bir olan Allah yardımcı olarak bize yeter.

رسالة في ماهية العدل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Fol.

1 R

رسالة الشيخ أبي عبيد أحمد بن محمد بن يعقوب مسكويه إلى علي بن
محمد أبي حبان الصوفي في ما (ه) فيه العدل.

قال آدم الله تبارك وتعالى، العدل ينقسم إلى ثلاثة أقسام: طبيعي ورضي
واللهي - وهما عدل اختيارى خاص بالإنسان ولكنه في هذه الثلاثة، فلذلك
لم نفرده منها - ونريد أن نبين ماهية كل (ه) واحد منها ونذكر خصائصه
وعوارضه ولواحقه وأن جميع أناسه من طبيعة الخيرون اختلفت وجوه (ه) النسبة
إليه. ونبدأ بالطبيعي، لأن مبداء من الحسن وهو أقرب إلينا ثم نترقى منه
إلى الأخرى الذي هو أبعد بنا - ولأن هذا السلوك أوضح في التعليم وأسئل
في الإفادة وأسهل في الترتيب الفلسفي - فنقدم مقدمتين مسلمتين: أحدا هما أن
الواحد المحض الحق الذي لا غيرية فيه بوجه ولا سبب الأشياء وأكثرها
وأفضلها، ولذلك كمال الوجود فيه وتوفره عليه - ويتبع أن تنهم من قولنا
الوجود النام والواحد الحق شيئا واحدا، لأن الإشارة بهما لبست إلى طبيعتين
مختلفتين بل من شأن النفس إذا تحطت (ه) ما لاكثره فيه من جهة نفسه ولأن
جهة إضافته إلى غيره. أن تفهمه واحدا وتسميه به - فإذا صحت هذه المقدمة
فمقابلها الذي هو لا (واحد أعني الكثرة التي هي سبب الاختلاف والتباين يا
الغيريات التي فيها أزدل الأشياء وأزونها وأخسها لئلا يصار الوجود وانتشاره فيها،
وإن وجد لهذه الكثرة (ه) سبب يوحدها بوجه من الوجود صار لها به قسط من

Fol.

1 V

(ه) في الاصل: ماسه: غير معجم. (ب) في الاصل: واحدة. (ج) في الاصل: الشبه.

(د) في الاصل: ال. (ه) الظاهر انه سقط من هنا 'ما' او 'شيئا' (ز) في الاصل:

لا واحدا. (و) في الاصل: بالعبارة: غير معجم. (ح) في الاصل: الكرة.

الشَّرْفِ وَنِسْبَةِ إِلَى الْوَاحِدِ، وَجَسَبِ قُوَّةِ النَّاحِدِ وَضَعْفِهِ نَحْكُمُ لَهَا بِالشَّرْفِ أَوْ
(ه) الضَّعْفِ، وَبِقَدْرِ نِسْبَةِ بَعْضِهَا إِلَى بَعْضٍ فِي هَذَا الْمَعْنَى يُنَالُ هَذَا أَفْضَلَ مِنْ
هَذَا وَهَذَا أَشْرَفُ مِنْ هَذَا.

وَالْآخَرَى أَنَّ الْخَيْرَ الْمَحْضَ هُوَ الْوُجُودُ النَّامُ الَّذِي حَكَمْنَا أَنَّ كَمَالَهُ فِي
الْوَّاحِدِ (و) تَوَفَّرَهُ عَلَيْهِ لِأَنَّ (ه) الصَّيِّغَةَ هِيَ طَبِيعَةُ الْوُجُودِ وَلَا خِلَافَ بَيْنَهُمَا،
وَأَمَّا حَدَثَ هَذَا الْإِسْمِ أَعْنَى لِنَظْمِ الْخَيْرِ لَهَا طَبِيعَتُهُ الْأَشْيَاءُ كُلُّهَا بِالذَّاتِ
فَكَانَ إِسْمٌ (ه) الْخَيْرِ عَرَضٌ لِلْوُجُودِ النَّامِ حِينَ فَصَدَهُ الْكُلُّ.

وَإِذَا صَحَّتْ هَذِهِ الْمَقْدَمَةُ الْآخَرَى فَمَقَابِلُهَا الَّذِي هُوَ الشَّرُّ هُوَ لَا وَجُودٌ (و)
لَا وَاحِدٌ، وَتَلْخِصُ هَذِهِ الْعِبَارَةُ أَنَّهُ عَدَمٌ فِي كَثْرَةٍ - فَقَدْ صَحَّ مِنْ هَاتَيْنِ
الْمَقْدَمَتَيْنِ أَنَّ الْخَيْرَ هُوَ الْوُجُودُ فِي الْوَاحِدِ وَأَنَّ الشَّرَّ هُوَ (ه) عَدَمٌ فِي كَثْرَةٍ
- وَلَمَّا كَانَتِ الْهَيْوَتِي قُوَّةً مَوْضُوعَةً لِقَبُولِ الصُّورِ (ه) وَهِيَ فِي ذَاتِهَا عَادِمَةٌ
يَجْمَعُهَا صَارَتْ مُقْتَرِنَةً بِأَعْدَامٍ كَثِيرَةٍ فِيهِ إِذْ نِ مَعْدِنِ الشَّرِّ وَيَتَوَعَّه،
(ه) فَمَقَابِلُهَا « أَعْنَى الَّذِي يُعْطَى الْهَيْوَتِي الْوُجُودَ فِي شَيْءٍ (ه) وَيَلْبِثُ صُورَتَهُ فِيهَا »
مَعْدِنِ الْخَيْرِ وَيَتَوَعَّه، هَذَا عَلَى الْعُمُومِ.

فَأَمَّا عَلَى الْإِخْتِصَافِ، فَإِنَّ وَجُودَ شَيْءٍ بِعَيْنِهِ أَشْرَفُ مِنْ (ه) عَدَمِهِ وَلَا يُغْلِظُكَ
هَذَا الْقَوْلُ فَتَنْظُرُ أَنَّ عَدَمَ السُّمِّ وَالظُّلْمِ وَالْمَوْتِ خَيْرٌ مِنْ وَجُودِهَا فَإِنَّ السُّمَّ
وَالظُّلْمَ وَالْمَوْتَ وَشَبَاهَهُمَا لَيْسَتْ ذَوَاتٍ وَلَا وَجُودَاتٍ بَلْ هِيَ أَعْدَامٌ، وَأَمَّا لِحَقَّتْهَا هَذِهِ
الْأَسْمَاءُ لِتَدُلَّ عَلَى أَنَّ كُلَّ عَدَمٍ مِنْهَا فَهُوَ لِيُوجِدَ مَا، ثُمَّ لَيْسَ لِلْعَدَمِ عَدَمٌ.

(ه) فِي الْأَصْلِ: الصَّنْعَةُ. (ه) يَرِيدُ طَبِيعَةَ الْخَيْرِ. (ه) فِي الْأَصْلِ: الْخَيْرُ، وَ"الْخَيْرُ"
مَكْتُوبٌ "كَالْخَيْرِ" فِي جَمِيعِ مَوَاضِعٍ مِنْ هَذِهِ الصَّنْعَةِ. (ه) قَالَ الْفَارَابِيُّ "الْخَيْرُ بِالْحَقِيقَةِ هُوَ
كَمَالُ الْوُجُودِ وَهُوَ وَاجِبُ الْوُجُودِ وَالشَّرُّ عَدَمُ ذَلِكَ الْكَمَالِ" - كِتَابُ التَّلْبِيقَاتِ - (جِدْرَابَادِ:
١٣٣٦ هَجْرِي) ص ١١. (ه) فِي الْأَصْلِ: هُوَ. (ه) فِي الْأَصْلِ: فَمَقَابِلُهَا الَّذِي أَعْنَى
الَّذِي. (ه) فِي الْأَصْلِ: لَيْسَ: غَيْرُ مَعْجَمٍ. (ه) قَالَ مَسْكُوبَةُ فِي الْهَوَامِلِ وَالشَّرَائِلِ:
الْوُجُودُ أَشْرَفُ مِنَ الْمَعْدُومِ وَإِنَّهُ لَا أَشْرَفَ لِلْمَعْدُومِ (ص ١٨٨).

فَأَمَّا السُّنْمَ فَيُوقَفُ إِعْتِدَالِ انْتِزَاجِ الطَّيْبِ، وَأَمَّا ^(هـ) الظُّلْمَ فَيُوقَفُ الْعَدْلِ،
 وَأَمَّا الْمَوْتُ فَيُوقَفُ التَّجَسُّدِ أَعْمَالِ النَّفْسِ، وَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ تَغْلُظُ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ
^(و) فَيُظَنُّ بِمَنْزِلَةِ أَسْمَاءِ الْأَضْدَادِ أَعْنَى الطَّرِيقِ الَّذِينَ بَيْنَهُمَا غَايَةُ الْبُعْدِ
 وَبَعْضُهُمَا جِنْسٌ وَاحِدٌ كَالسَّوَادِ وَالْبَيَاضِ وَأَشْبَاهِهِمَا وَلَيْسَ الْأَمْرُ فِيهَا ذَلِكَ
 وَلَيْسَ هَذَا ^(ز) الْمَوْضِعُ لِإِنْفَاءِ شَرْحِ هَذَا الْكَلَامِ وَإِسْتِفْصَانِهِ - وَلَكِنْ يَنْبَغِي
 أَنْ نَعْلَمَ بِالْجُمْلَةِ أَنَّ هَاهُنَا ^(ح) أَشْيَاءَ مُتَقَابِلَةً تَجْرِي تَجْرِي الْأَضْدَادِ، وَكُلُّ أَشْيَاءٍ
 مِنْهَا مُتَقَابِلَانِ وَلَهُمَا وُجُودٌ، وَهَاهُنَا أَيْضًا أَشْيَاءٌ مُتَقَابِلَةٌ لَيْسَ لِلوَاحِدَةِ مِنْ
 مُقَابِلَةٍ إِلَّا الْعَنَمُ، وَلَيْسَ الْمُتَقَابِلَانِ ^(د) مِنْهَا مَوْجُودَيْنِ جَمِيعًا بَلْ أَحَدُهُمَا مَوْجُودٌ
 وَالْآخَرُ الْمَقَابِلُ لَهُ هُوَ عَدَمٌ ذَلِكَ الْوُجُودُ بَعِيْنُهُ، فَوَضِعَ لَهُ إِسْمٌ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ
 مُقَابِلٌ صَاحِبِهِ. وَمِنْ ذَلِكَ الْمَوْجُودُ ^(ر) وَالْمَعْدُومُ، وَالْبَصِيرُ وَالْأَعْمَى، وَالنَّاطِقُ
 وَالْآخَرَسُ، وَأَشْبَاهُهَا.

Fol.
3 R

وَيُعَوَّدُ إِلَى سِنَنِ الْكَلَامِ الْأَوَّلِ، فَنَقُولُ: لَمَّا اِسْتَمْتَعَ
 فِي الْجِسْمِ وُجُودَ الْوَاحِدَةِ لِأَجْلِ مَا نَحْنُهُ أَوَّلًا وَمِنَ الْأَبْعَادِ التَّلَفُفِ الَّتِي قَوَّمتْ
 دَاتَهُ، ثُمَّ لَمَّا نَحْنُهُ وَمِنَ آثَارِ الطَّبِيعَةِ الَّتِي ^(هـ) نَوَعَتْهُ ضُرُوبُ الْأَنْوَاعِ وَتَخَصَّصَتْهُ
 فُنُونُ الْأَخْصَاصِ حَصَلَ مُتَكَثِرًا ذَاتُوقَى مُتَقَابِلَةٌ وَخَصَّاصِصٌ مُتَغَايِرَةٌ، وَكُلُّ مَا كَانَ ^(و)
 مِنْ هَذِهِ الْأَجْسَامِ أَقَلَّ فُصُولًا وَأَعْرَاضًا وَأَقَلَّ فُيُولًا لِتَفْوَى الْمُنْضَادِ كَانَ أَقْرَبَ
 إِلَى الْوُجُودِ ^(ز) وَأَشْبَهَ بِالْوَاحِدِ وَأَفْضَلَ مِنْ غَيْرِهَا أَعْنَى مِنَ الْأَجْسَامِ ^(ح) الَّتِي
 يَكْتَرُ فِيهَا التَّرْكِيبُ وَالْفُصُولُ وَالْأَعْرَاضُ، أَلْفَهْمُ إِلَّا أَنْ يُوْجَدَ مَعَ الْكَثْرَةِ سَبَبٌ
 يُوْجَدُ فَيَصِيرُ مَحْبُوبَةً حَكْمٌ وَاحِدٌ فَإِنَّهُ ^(د) يَشْرَفُ بِهِ كَمَا ذَكَرْنَا وَيَبِينَا أَيْضًا،

(هـ) وقال مسكويه في اختراصات والشامل: والظلم اخص بتقابل العدل الذي يكون في
 المعاملات (ص ٨٤). (و) في الاصل: سطها: غير معجم. (ز) في الاصل: الوضع.
 (ح) في الاصل: ابيض بدل 'اشياء'. (د) في الاصل: منها. (ر) شرح مسكويه هذا في
 كتابه الخواص والشامل (ص ٣٢٣-٣٢٥). (و) في الاصل: بوعه غير معجم. (هـ) في
 الاصل: الذي. (ز) في الاصل: بسرف غير معجم.

وَلِذَلِكَ صَارَتِ الْأَجْرَامُ الْعَلَوِيَّةُ أَكْرَمَ وَأَشْرَفَ، وَصَارَ الْوُجُودُ فِيهَا آتَمَّ
 وَحَصَلَتْ بَاقِيَةٌ (هـ) بِالنَّخْصِ لِأَنَّهَا مِنْ طَبِيعَةٍ خَاسَةٍ بِسَطْنَةٍ (ب) لَأَكْثَرَةٍ فِيهَا وَلَا
 تَضَادَّ، يَدُلُّ عَلَى ذَلِكَ أَنَّ حَرَكَتَهَا وَاحِدَةٌ دَوْرِيَّةٌ، وَطَبِيعَتُهَا أَيْضًا وَاحِدَةٌ -
 3 V
 وَنَيْسَ هُنَاكَ مِنْ تَغَالِبِ الطَّبَائِعِ - وَتَضَادُّمَا مَا عِنْدَنَا فِي الْأَشْيَاءِ الْمُرَكَّبَةِ مِنْ
 الطَّبَائِعِ الْأَرْحِ الْمِتَضَادَّةِ - فَإِذَا كَانَتِ الطَّبِيعَةُ وَاحِدَةً لَمْ يَكُنْ تَضَادُّ، وَإِذَا
 لَمْ يَكُنْ تَضَادُّ لَمْ يَكُنْ تَغَالِبٌ، وَإِذَا لَمْ يَكُنْ تَغَالِبٌ لَمْ تَكُنْ اسْتِحَالَةً. وَإِذَا
 لَمْ تَكُنْ اسْتِحَالَةً لَمْ يَكُنْ كَوْنٌ. وَإِذَا لَمْ يَكُنْ كَوْنٌ (س) لَمْ يَكُنْ فَسَادٌ، فَتَدْرُ
 تَبَيَّنَ فِي الْأَجْرَامِ الْعَلَوِيَّةِ مِنْ جُلُودِ الْأَجْسَامِ الطَّبِيعِيَّةِ أَنَّ الْوَاحِدَةَ فِي الَّتِي
 حَبِطَتْ الْوُجُودَ عَلَيْهَا.

فَأَمَّا الْأَجْرَامُ السُّفْلِيَّةُ الَّتِي عِنْدَنَا

فَأَنَّهَا لَهَا فَاتَتْهَا الْوَحْدَةُ وَتَرَكَتْ مِنْ أَرْبَعِ طَبَائِعٍ مَتَعَادِلَةٍ مِتَضَادَّةٍ لَمْ يُوْجَدْ
 شَيْءٌ أَشَبَّ بِالْوَحْدَةِ فِيهَا مِنَ الْمَسَاوِئِ بَيْنَهَا، وَذَلِكَ أَنَّ النَّسَائِيَّ فِي الْأَشْيَاءِ
 الْكَبِيرَةِ سَبَبٌ قَوِيٌّ بِأَحَدِهَا، وَهَذَا النَّسَائِيٌّ يَكُونُ فِي الْجَوْهَرِ وَيَكُونُ فِي
 الْكِبِيَّةِ وَفِي الْكَبِيَّةِ وَفِي سَائِرِ الْبُقُولَاتِ مَجْمُوعَةٌ وَمُنْتَزِعَةٌ، فَكُلَّمَا كَانَ وُجُودُ
 النَّسَائِيِّ فِيهِ أَكْثَرَ كَانَ إِلَى الْوَحْدَةِ وَالْوُجُودِ أَقْرَبَ وَكَانَتْ رُذْبَتُهُ إِلَى الشَّرَفِ
 10
 4 R
 أَعْظَمَ، وَالنَّسَائِيٌّ فِي الْجَوْهَرِ كَالْجُزْءِ مِنَ الْمَاءِ مَعَ الْجُزْءِ مِنَ الْمَاءِ، وَكَالْجُزْءِ
 مِنَ الْأَرْضِ مَعَ الْجُزْءِ مِنَ الْأَرْضِ، وَفِي الْبُرُكِيَّاتِ (د) كَالْجُزْءِ مِنَ الذَّهَبِ مَعَ
 الْجُزْءِ مِنَ الذَّهَبِ. فَإِنَّ هَذِهِ قَدِ اسْتَوَتْ فِي الْجَوْهَرِ، فَإِنَّ اسْتَوَتْ فِي الْكَبِيَّةِ
 أَيْضًا حَتَّى يَكُونَ الْجُزْءُ مِنْ أَحَدِهَا مُسَاوِيًا لِنَظِيرِهِ فِي الْكَبِيَّةِ (و) الْمَسَاحَةِ
 20
 مِنَ الْجُزْءِ الْأَخْرَجِ حَصَلَ الْعَدْلُ الطَّبِيعِيُّ ظَاهِرًا لِلْحَسَنِ، وَذَلِكَ لِوُجُودِهَا خَطَأً
 أَوْ عَمُودًا مُسْتَقِيمًا مُوَارِيًا لِلْأَفْنِ قَدْسِمَ يَفْسِيئِينَ مُنْسَاوِيِينَ عَلَى نَفْطَةٍ مَعْلُومَةٍ

(هـ) في الاصل: ما حصص غير معجم. (ب) في الاصل: لا كثر: غير معجم. (س) لم يكن

سائط من الاصل. (د) في الاصل: منها المحر: غير معجم.

حَتَّى يَحْدُثَ النَّسَاوِي فِي الْحَطِّ أَيْضًا. ثُمَّ تَوَهَّمتَ فِي التَّنْظِيحِ عِلَاقَةَ لَبَنِي الْحَطِّ
 عَلَى مَوَازِيهِ الْأَنْفِي وَلَمْ يَحْتَفِ وَضَعُهُ وَلَمْ يَرْتَجِحْ أَحَدٌ فِيسَبِّهِ بِالْآخِرِ، وَذَلِكَ
 لِلْمَسَاوِيهِ الَّتِي هِيَ سَبَبُ الْأَعْتِدَالِ وَالْعَدْلِ. ثُمَّ إِنْ عُلِقَ فِي أَحَدِ طَرَفَيْ ذَلِكَ
 الْحَطِّ الْجُزْءُ مِنَ الْأَرْضِ ^{١٤} الَّتِي سَارَى الْجُزْءُ الْآخَرَ فِي الْجَوْهَرِ وَالْمَسَاحَةِ وَعُلِقَ
 بِأَرَانِهِ الْجُزْءُ الْمَسَاوِي لَهُ فِي الْجَوْهَرِ وَالْمَسَاحَةِ ^{١٥} بِنَيْ الْحَطِّ بِجَانِبِهِ مِنْ
 ٤ V مَوَازِيهِ الْأَنْفِي وَلَمْ يَحْدُثْ إِخْلَافٌ فِي الْمَوْضِعِ وَلَا تَرْتِجِحُ لِمَكَانِ الْعَدْلِ،
 وَكَذَلِكَ الْحَالُ فِي الذَّمِّ وَالذَّمْبِ، وَالْمَحْدِيدِ وَالْمَحْدِيدِ، وَالزُّجَاجِ وَالزُّجَاجِ وَكُلِّ
 جِسْمَيْنِ مِنْ نَوْعٍ وَاحِدٍ. فَإِنْ تَسَاوَتْ الْجَوَاهِرُ الْمُخْتَلِفَةُ فِي الْكَيْفِيَّةِ حَتَّى يَحْدُثَ
 بَيْنَهَا إِعْتِدَالٌ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ صَارَتْ أَيْضًا مَنَاسِبَةً لِلْوُجُودِ وَالْوُجُودِ، يَنْبَأُ
 ١٠ ذَلِكَ أَنَّ الْأَرْضَ وَالْمَاءَ قَدْ اخْتَلَفَا بِالْجَوْهَرِ فَإِنْ تَسَاوَيَا ^{١٦} فِي الثَّقَلِ الَّذِي هُوَ
 كَيْفِيَّةٌ فِيهِمَا جَمِيعًا حَدَثَ بَيْنَهُمَا أَيْضًا عَدْلٌ وَتَاحَدٌ، فَإِذَا عُلِقَ بِأَحَدِ طَرَفَيْ
 الْمَسْوُودِ جُزْءٌ مِنَ الْأَرْضِ وَبِأَرَانِهِ فِي الدَّرَفِ الْآخَرَ جُزْءٌ مِنَ الْمَاءِ سَارَى فِي
 الثَّقَلِ الْجُزْءُ الْأَرْضِ حَدَثَ الْإِعْتِدَالُ وَبِنَيْ الْحَطِّ مَوَازِيًا لِلْأَنْفِي، ^{١٧} وَإِنْ كَانَا
 مُخْتَلِفَيْنِ بِالْجَوْهَرِ وَبِالْكَيْفِيَّةِ أَعْنَى الْمَسَاحَةِ، وَكَذَلِكَ الْحَالُ فِي الذَّمِّ وَالْمَحْدِيدِ
 ١٥ وَفِي الرِّصَاصِ وَالزُّجَاجِ فَإِنَّ اثْتَمَلَ الْمَسَاوِي فِي كُلِّ اثْنَيْنِ مِنْهُمَا بِحَقِّ الْإِعْتِدَالِ
 5 R عَلَيْهِمَا وَهُوَ الْعَدْلُ الطَّبِيعِيُّ.

فَإِنْ

كَانَتْ الْجَوَاهِرُ مُخْتَلِفَةً ^{١٨} بِالْجَوْهَرِ وَبِالْكَيْفِيَّةِ وَالْكَيْفِيَّةِ وَالْمَسَاوِيَّةِ فِي الْإِضَافَةِ
 حَدَثَ أَيْضًا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ بَيْنَهُمَا إِعْتِدَالٌ وَذَلِكَ كَالْأَرْضِ وَالْهَوَاءِ وَالنَّارِ
 ٢٠ وَالْمَاءِ، فَإِنْ هَدَرُوا وَإِنْ اخْتَلَفَتْ بِالْجَوْهَرِ وَالْكَيْفِيَّةِ وَالْكَيْفِيَّةِ، فَإِنَّ الْإِضَافَةَ الَّتِي
 بَيْنَ قُوَاهَا مَنَاسِبَةٌ وَقَدْ حَفِظَتْ عَلَيْهَا الْعَدْلُ وَالْوُجُودُ. وَلَوْلَا أَنْ بَيْنَ قُوَى

^{١٤} (هـ) فِي الْحَطِّ ط: الـ. (ب) فِي الْأَصْلِ: نَبَى الْحَطِّ بِجَانِبِهِ. (ج) فِي الْأَصْلِ: تَوَازَى.

^{١٥} (د) فِي الْأَصْلِ: فَان. (هـ) فِي الْأَصْلِ: بِالْجَوَاهِرِ.

هذِهِ مَعَ تَضَادِّ هَذِهِ النَّسْبَةِ فِي الْإِضَافَةِ <تَسَاوِيًا> لِأَحَالٍ بَعْضَهَا بَعْضًا وَغَلَبَ
 أَحَدَهَا الْآخَرَ وَفَسَدَ ٥ «الْعَالَمُ بِأَجْمَعِهِ». وَأَنْتَ تَرَى ذَلِكَ عِبَانًا فَإِنَّ ٦ «كُرَّةَ
 الْأَرْضِ مُخَالَفَةٌ لِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْ كُرَّةِ الْهَوَاءِ وَكُرَّةِ الْمَاءِ ٧ «وَكُرَّةِ النَّارِ فِي
 جَوَاهِرِهَا وَكَيْبَانِهَا وَكَيْبَانِهَا وَكَذَلِكَ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنَ الْبَاقِيَاتِ تُخَالِفُ صَوَاحِبَهَا
 فَلَوْلَا نِسْبَةٌ بَيْنَ الْبُيُوتِ الَّتِي فِي الْأَرْضِ وَبَيْنَ الرُّطُوبَةِ الَّتِي فِي الْمَاءِ تُسَاوِيَهَا
 ٥ ٧
 فِي الْقُوَّةِ عِنْدَ الْإِضَافَةِ لَتَغَالَبَا، ٨ «وَكَذَلِكَ بُرُودَةُ <الماء> عِنْدَ حَرَارَةِ الْهَوَاءِ
 وَكَذَلِكَ حَالُهُمَا مَعًا عِنْدَ النَّارِ وَهَذِهِ النَّسْبَةُ لَبَسَتْ مِنْ جِنَةِ الْجُوهرِ وَلَا مِنْ
 جِنَةِ الْكَيْبَةِ وَلَا الْكَيْبَةِ لِأَنَّهَا مُخْتَلِفَةٌ وَأَنَّهَا فِي نِسْبَةِ الْإِضَافَةِ أَعْنَى أَنْ قُوَّةَ
 مِقْدَارِ قِسْطٍ مِنَ الْحَرَارَةِ نَفَاوِمُ أَعْظَمُ مِنْهُ مِنَ الْبُرُودَةِ وَيَعَادِلُ بِسَبَبِ هَذَا كَثِيرٌ
 ١٠ ذَلِكَ حَتَّى تَتَكَافَأَ الْقُوَّتَانِ، وَعَلَى هَذَا نِسْبَةُ الْبَاقِيَاتِ بَعْضِهَا إِلَى بَعْضٍ حَتَّى
 تَتَكَافَأَتْ. وَنَسَبَتْهَا فِي الْمُرَكَّبَاتِ مِنْهَا كَذَلِكَ أَعْنَى الْجَمْرَانَ وَالْبَنَاتِ وَالْحِجَارَةَ
 فَإِنَّ هَذِهِ النَّسْبَةَ كُلَّمَا كَانَتْ فِيهَا أَعْدَلُ كَانَ ذَلِكَ الْمُرَكَّبُ مِنْهَا أَفْنَى وَأَقَلُّ
 تَضَادًّا وَتَغَالِبًا ٩ «وَبَطْأً اسْتِحَالَةً ١١ وَتَسْفُلَ صُورَةً. وَالذَّهَبُ مِنَ الْأَشْيَاءِ الَّتِي
 صَحَّتْ فِيهَا هَذِهِ النَّسْبَةُ أَوْ قَارِبَتْ الصِّحَّةَ فَهُوَ لِذَلِكَ أَغْنَى الْجَوَاهِرِ الْمُرَكَّبَةِ مِنْ
 ١٥ هَذِهِ ١٢ «الْإِسْتِنصَاتِ».

وَطَلَبُ هَذِهِ النَّسْبَةِ مَوْ الَّذِي

Fol. 6 R
 آتَتْ أَصْحَابَ الْكَيْبَاءِ وَكَثُرُوا فِيهَا ١٣ «الْكُتْبَ وَرَمَزُوهَا وَسَوَّاهَا عَلَيْهَا عِلْمَ
 السَّوَارِينِ وَهُوَ لَعِبْرِي صَعْبٌ شَاقٌّ مُتَعَبٌ جَدًّا، وَلَعَلَّ سَائِلًا يَسْأَلُ عَنِ
 الْإِنْسَانِ الَّذِي هُوَ أَكْثَرُ الْأَشْيَاءِ تَرْكِيبًا وَهُوَ مَعَ ذَلِكَ أَشْرَفُ الْمَوْجُودَاتِ الَّتِي

٥) في الاصل: للعالم. ٦) في الاصل فانكره. ٧) في الاصل: وذكره. ٨) في

الاصل: ولذلك. ٩) في الاصل: 'ايضا' بدل 'ابطا'. ١٠) في الاصل: معل غير معجم.

١١) كما في الفوز الاصغر لمسكويه (مصر، ١٣٢٥ هـ، ص ٣١) او 'الاستنصات' كما في

المعجم، في الاصل: الاستنصات: غير معجم. ١٢) شرح مسكويه حيفة الكيما في الموالم

والشوازل ص ٣٢٥-٣٢٤ وورد ايضا ان يكتب مقاله على هذا الموضوع.

فِي عِلْمِ التَّوَكُّنِ فَيَعَارِضُ مَا أَكْثَرْنَا الْكَلَامَ فِيهِ وَقَطَعْنَا الْحُكْمَ عَلَيْهِ وَنَحْنُ
 نَقُولُ إِنَّ الْإِنْسَانَ إِنَّمَا شَرَفَ بِشَيْءٍ وَجَدَ فِيهِ فَوْحًا كَثْرَتُهُ وَصَارَ يَجْمَعُ
 أَجْزَائِهِ حِكْمًا وَاحِدًا عِنْدَ تَرْقِيهَا إِلَى الْقُوَّةِ الَّتِي تُسَمَّى (هـ) الْحَيَاةَ الْمُشْتَرَكَةَ. ثُمَّ
 إِنَّ ذَلِكَ الْحَاكِمَ الْوَاحِدَ يَتَصَرَّفُ فِيهَا فَيَبْطُلُ بَعْضُهَا إِنْ كَانَ (هـ) كَاذِبًا وَيُنْبِتُ
 بَعْضُهَا إِذَا كَانَ صَادِقًا، وَكَذَلِكَ التَّحَالُّ فِي جَمِيعِ قُوَى الْإِنْسَانِ وَأَجْزَائِهِ فَإِنَّهَا
 تَتَّحَدُ بِذَلِكَ الشَّيْءِ الْوَاحِدِ. ثُمَّ إِنَّ مِنْ شَرَفِهِ وَصِدْقِ الْوَحْدَةِ فِيهِ أَنَّ جَمِيعَ
 الْكَثْرَاتِ إِذَا صَارَتْ فِيهِ تَأْخُذُ صَارَتْ فِي وَهُوَ شَيْئًا (هـ) وَاحِدًا وَأَوْلَا هَذِهِ
 النَّضِيبَةُ الْعَظِيمَةُ الْبَاهِرَةُ الَّتِي خَصَّ بِهَا الْإِنْسَانَ تُورِثُ الْمُحِبَّاتِ كُلَّهَا لِكَانِ
 آتَوْنَهَا وَارْتَدَلَهَا، لِأَنَّ أَحْسَنَ جَمِيعِ الْكَائِنَاتِ وَلَكِنَّهُ يَهْدِيهِ الْمَرْتَبَةُ الْمُخْصُوصَةُ
 شَرَفٌ جَدًّا وَعَظْمٌ، وَبِهَذَا الشَّيْءِ الْكَرِيمِ الْمَوْجُوبِ لَهُ خَاصَّةٌ يَسَالُ السَّعَادَةَ
 الْعَظِيمَةَ وَيَصِلُ إِلَى خَيْرِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ.

Fol.

6 V

فَأَمَّا الْعَدْلُ (هـ) الْوَضْعِيُّ فَهُوَ ضَرْبَانِ خَصَّ وَعَامٌّ؛ فَالْعَامُّ مِنْهَا مَا اصْطَلَحَ
 النَّاسُ عَلَيْهِ كَأَنَّهُ كَانَتَعَامَلُ بِالذَّهَبِ، وَإِجْمَاعُ النَّاسِ فِي الْمَعْمُورَةِ بِأَسْرَعِ عَيْنِهِ
 وَإِنَّهُ الْمَقْشُورُ لِكُلِّ مَهْنَةٍ وَعَمَلٍ وَالْمَعْرُوضُ مِنْ كُلِّ جَوْهَرٍ عَلَى الْإِطْلَاقِ؛ وَهَذَا
 وَإِنْ كَانَ بِالْإِضْطِلَاحِ وَالْوَضْعِ فَلَمْ يَنْفَعِ ذَلِكَ بِالْإِنْفِاقِ (هـ) وَلَا كَيْفَ جَاءَ، بَلْ بَعْدَ
 نَظَرٍ طَوِيلٍ وَتَحْصِي كَثِيرٍ وَعِلْمٍ سَابِقٍ؛ فَإِنَّ النَّاسَ عَلَى تَبَاطُجِهِمْ (هـ) «.....» إِلَى
 أَنَّ الذَّهَبَ أَبْقَى الْمَوْجُودَاتِ فِي هَذَا الْعَالَمِ وَأَخْفَاهَا تَحْتَمَلًا وَأَوْفَعَهَا (هـ) فِي النَّاسِ
 وَأَكْثَرَهَا قُبُولًا فِي الْعَيْنِ وَأَعَزَّهَا وَجُودًا وَأَبْعَدَهَا مِنْ (هـ) الْفَسَادِ؛ وَأَنَّ مِنْ بَدَلِ
 اللَّاشِيَاءِ الْكَثِيرَةِ وَأَفْتَنَاهُ بَدَلًا مِنْهَا وَعَوَّضًا مِنْ جَمِيعِهَا مُصِيبٌ لِأَنَّهُ وَاجِدٌ بِهِ
 مَتَى شَاءَ مَا شَاءَ، وَهُوَ آمِنٌ عَلَيْهِ مِنْ أَنْوَاعِ النَّسَادِ الَّتِي تَلْحَقُ غَيْرُهُ مَدَّةَ عُمُرِهِ؛

Fol.

7 R

(هـ) في الاصل: الحائمين. (هـ) في الاصل: كاذبا. (هـ) في الاصل: احدا. (هـ) في

الاصل - الوضعي. (هـ) كذا في الاصل. (هـ) مهنا سقوط في الاصل. (و) و في الاصل:

من بدل في. (هـ) في الاصل: المال غير معجم.

إِنْ ذَخَرَهُ لِنَفْسِهِ أَوْ لِعَلِيهِ مِنْ بَعْدِهِ لَا (هـ) يُعْتَرَهُ مَالًا وَلَا نَارًا وَلَا هَوَاءًا وَلَا أَرْضًا .
وَجُعِلَتِ الْفِئْضَةُ (ب) خَلِيفَةً لَهُ وَقَوْمٌ كُلُّ وَاحِدٍ عَشْرَةٌ مِنْهَا وَاحِدٌ مِنْهُ لِأَنَّهَا تَأْتِيَةٌ
لَهُ فِي الْفَضَائِلِ الْمَذْكُورَةِ .

وَمَا الْعَدْلُ الْوَضْعِيُّ

٥ . الْخَاصُّ فَمَا اضْطَلَحَ عَلَيْهِ قَوْمٌ دُونَ قَوْمٍ فِي إِفْلِيمٍ بَعْدَ إِفْلِيمٍ وَمَا اتَّفَقَ عَلَيْهِ
أَهْلُ مَدِينَةٍ دُونَ مَدِينَةٍ إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ إِلَى الْعَدَدِ الْيَسِيرِ وَإِلَى الْمَنْزِلِ الْوَاحِدِ
وَإِلَى أَنْ يَضْطَلِحَ أَتَانٌ عَلَى أَمْرٍ فَيَلْتَمِزُهُ وَيُعَادِلَانِ فِيهِ وَلَا يَخْرُجَانِ عَنْهُ وَهَذَا
كَثِيرٌ عِنْدَ النَّصَّاحِ ، وَإِنَّمَا لَمْ يَحْضَرْهُ لِإِتِّبَارِهِ ، وَلِأَنَّ الْوَضْعَ وَالْإِضْطِلَاحَ الْخَاصَّ
لَا يَضْطِطُهُ أَحَدٌ وَلِكَيْ يَجِدَ هَذَا الْمَعْنَى كَثِيرًا فِي السَّنَنِ وَشَائِعًا فِيهَا غَيْرَ مُنْكَرٍ ،
وَذَلِكَ أَنَّ صَاحِبَ السُّنَنِ وَوَاضِحَ الشَّرِيعَةِ يَفْرِضُ بِحَسَبِ الْحَالِ وَيَقْدِرُ الطَّلَاعَ
الَّتِي بِسُوءِهَا وَالْعَادَاتِ الَّتِي يُشَاهِدُهَا ، أُمُورًا لَا يَجُوزُ أَنْ تَنْبُتَ أَبَدًا بِلِ
تَغْيِيرٍ يَتَغَيَّرُ الْأَحْوَالِ وَالْعَادَاتِ . وَكُلُّ وَاحِدٍ (هـ) مِنْهَا فِي رُفْقِهِ عَدْلٌ وَالْمُخْرُجُ
عَنْهُ جَوْرٌ وَظَلَمٌ .

Fol.
٦٧

فَأَمَّا الْعَدْلُ

١٥ . الْإِخْتِيَارِيُّ الَّتِي الوجودُ فِي الْإِنْسَانِ خَاصَّةً الْمَذْذُوحُ بِهِ فَهُوَ مُسَالَمَةٌ قُوَى نَفْسِهِ
بَعْضُهَا لِبَعْضٍ حَتَّى لَا تَتَغَالَبُ وَلَا تَتَبَاغَى وَهِيَ تَجَرُّيٌّ مِنَ النَّفْسِ تَجَرُّيٌّ مِنَ الصِّحَّةِ مِنَ
الْجَسَدِ إِذَا اعْتَدَلَتْ طَبَائِعُهُ بِالْبِرَاجِ الْمَعْتَدِلِ فَلَمْ تَتَغَالَبْ . وَبِحَسَبِ شَرَفِ
النَّفْسِ وَفَضْلِهَا عَلَى الْجَسَدِ يَكُونُ فَضْلٌ وَشَرَفٌ (هـ) إِصْحَاحًا عَلَى صِحِّهِ .

(هـ) قال مسكويه في كتابه العوامل والشوامل. ووجب مع ذلك ان يكون مع عزة
وجوده (اي الذهب) غير قابل للفساد من الماء، والنار والهواء..... ص ٣٢٨ .
(ب) وقال مسكويه: فلم يوجد ما يجمع تلك الفضائل التي حكيناها في الذعب شيء غير
الذفة فجعلت تانية عنه ثم جعل كل واحد من الذعب بساوى عشرة اضعافه من الذفة -
العوامل والشوامل: ص ٣٢٩ . (هـ) في الاصل: منها . (هـ) في الاصل: وصحتها .

وَمَا الْعَدْلُ الْإِلَهِيُّ فَمَوْجُودٌ فِيهَا بَعْدَ

الطَّبِيعَاتِ وَفِي الْأُمُورِ السَّرْمَدِيَّةِ الْأَبَدِيَّةِ الْوُجُودِ، وَالْفَرْقُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْعَدْلِ
الطَّبِيعِيِّ، وَإِنْ كَانَ ذَلِكَ أَيْضًا سَرْمَدِيًّا، إِنَّ هَذَا وُجُودُهُ فِي غَيْرِ مَادَّةٍ وَذَلِكَ
لَا وُجُودَ لَهُ إِلَّا فِي مَادَّةٍ. وَكَانَ نَبِيْعَةُ فِيثَاغُورَسُ يَهْتَلُونَ هَذَا الْمَعْنَى
بِالْعَدْلِ لِأَنَّهُ إِذَا جُرِدَ مِنَ الْمَعْدُودِ وَجَدَ لَهُ فِي ذَاتِهِ خَوَاصُّ لَارِمَةٍ وَنِظَامٍ
لَا يَجُوزُ عَلَيْهِ التَّغْيِيرُ وَهُوَ نِعَمَ الْعَوْنِ عَلَى بُلُوغِهِ مَا يَلْتَمَسُ مِنْ هَذَا الْبَابِ؛ Fol. 8 R
وَذَلِكَ أَنَّ أَحَدًا لَا يَنْكُثُ فِي أَنْ حَاصَةً شَيْءٌ مِنَ الْأَعْدَادِ، يَجُوزُ عَلَيْهِ التَّنْبُدُّ
فِي شَيْءٍ مِنَ الْأَرْمَانِ حَتَّى يَطْنَ بِخَاصَّةِ زَوْجِ الزَّوْجِ أَنْ يَسْتَجِبِلَ وَيَتَغَيَّرَ فِيهَا
يَأْتِي مِنَ الزَّمَانِ إِلَى غَيْرِ مَا هِيَ عَلَيْهِ الْآنَ، وَلَا يَقُولُ أَحَدٌ لَعَلَّهَا كَانَتْ فِيهَا
مَضَى عَلَى غَيْرِ مَا هِيَ عَلَيْهِ الْيَوْمَ. وَيَسْبِيْنُ فِي (هـ) الْأَرِثَاطِينِي مِنْ هَذَا الْمَعْنَى
شَيْءٌ كَثِيرٌ جِدًّا وَكَذَلِكَ يَتَّبِعُ فِي الْخَوَاصِّ الَّتِي تَلْحَقُ الْمَقَادِيرَ الْمَجْرَدَةَ مِنْ
الْأَجْسَامِ أَعْنَى الْهَيْدَسَةِ، وَالْمُهْرَتَاصُّ بِهَيْدِينَ الْعَلِيِّينَ (هـ) يُبَيِّنُ أَنْ يُطَالِعَ الْأُمُورَ
الْإِلَهِيَّةَ الَّتِي لَا مَادَّةَ لَهَا وَلَا فِي مَاخُودًا (هـ) مِنَ الْمَوَادِّ (بَلْ) مُجْرَدَةٌ (هـ) مِنْهَا.
وَهَذَا هُوَ مَاخُودُ الْعَدْلِ الْإِلَهِيِّ الَّذِي لَا يُسْكِنُ أَنْ تَنْكَلَمَ عَلَيْهِ بِأَكْثَرٍ مِنْ
هَذَا الْفَنَدْرِ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ، وَفِيهِ كِنَايَةٌ وَبَلَاغٌ لِيَنْ تَأْمَلَهُ وَوَفَاءَهُ مِنْ
النَّظَرِ حَقًّا. تَمَّتِ الرِّسَالَةُ بِعَوْنِ اللَّهِ أَحْمَدُ اللَّهُ حَقِّ حَمْدِهِ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ
مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ وَحَسْبُنَا اللَّهُ وَحَدَهُ وَكَفَى.

(هـ) كتاب اريثاطيني، انظر ابن ابي اصبيعة تحت فيثاغورس. (هـ) في الاصل: له

غير معجم. (هـ) في الاصل - عليها.

Açıklamalar

- ¹ İbn Miskeveyh tarafından kullanılan asıl kelime ya “mâhiyyet” ya da “ma’iyyet” olabilir, çünkü her iki terim hem çevirmenler hem de filozoflar tarafından önceden beri kullanılmıştır. Ancak [bu kelimenin] “mâhiyyet” şekli daha yaygın ve daha doğru olmaktan uzaktı. O, “whatness” yahut “quidditas”ın karşılığı olarak “mâ”dan türetilen bir soyutlamadır. “Quiddity”, doğru kullanımı Weight’ın *Arabic Grammar* (c. 1, s. 165D) adlı eserinde verilmiş olan Arapça kelimenin harfi harfine Latince çevirisidir. “Mâhiyyet” kelimesi, “quiddity” anlamında Fârâbî tarafından kullanılmıştır. Bkz. *Fusûlu’l-Medenî*, ed. D.M. Dunlop (Cambridge: 1961), s. 149.
- ² Adâletin bu kısmı fazla Skolastiktir, ancak tüm tartışma Platonik, Neo-Platonik, Neo-Pythagoryan, Aristotelyan ve belki de Stoik unsurların bir kısmı olsa da, bu risâleyi yazmadan önce tümünü sindirmişti. Yunanlılar tabii (Yun. physei) olanla örfi (Yun. thesei) olan arasında ayırım yaparlar. Krş. Averroes, *Incoherence of Incoherence*, İng. çev. S. van den Berg, (London: 1954), 5.1. Tabii ve örfi adâlet arasındaki ayırım, Aristoteles’in *Nicomachean Ethics* kitabında bulunur. V.7 (Başlangıç) [Onlar elbette ahlâki kavramlardır]. Tabii adâlet, tabiat tarafından takdir edilen adâlet iken, örfi adâlet, insan adetlerine bağlı olan adâlettir. Aristoteles’e göre Tanrılar arasındaki adâlet, tabii olandır. Ancak tabii adâlet, İbn Miskeveyh tarafından fiziksel şeyler, meselâ soyut rakamlar arasındaki bir bağlantı anlamında kullanılır. Aristoteles dahi istemli (ihtiyârî) adâleti, istemli fiillerle bağlantılı olarak bütün adâlet çeşitleriyle [iç içe olarak] ifade eder. Bkz. *a.g.e.*, Kit. V, Böl. 8. İbn Miskeveyh tarafından “o, üçünde de bulunur” diye ifade edilmesi, İbn Miskeveyh için, tabii ve ilâhî adâletin insan fiiliyle bağlantılı olmadığı, ancak fiziksel ve metafizik şeyleri ilgilendirdiği nedeniyle mantık dışı olarak addedilmiştir.
- ³ Fiziksel âlem “tabüyyât”, yıldızlar âlemi “felekiyyât” ve Tanrısal âlem “ilâhiyyât” olarak ifade edilir. Burada İbn Miskeveyh, bir düzen hâlinde yükselen varlıkların bilgisini sunar. Krş. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 148 ve 165. Filozoflar, daima aşağı derecedeki bilgiden spekülâtif bilgiye doğru yükselişi hesaba katarlar. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 164 vd. Aristoteles’e göre,

belirli şeyler, tarafımızdan a priori olarak görünür; hâlbuki evrensel şeyler, kendilerinde a prioridirler. Bkz. *Pasterior Analytics*, A2, s. 17 ve 133. *İkinci Analitikler*, Müslümanlar tarafından “[Kitâb] fi’l-Burhân” olarak adlandırılmıştır. Bilimlerin düzeni hakkında Aristoteles’te [pek] bilgi yoktur.

İbn Miskeveyh, ilk mütercimlerden Ustât tarafından ortaya konulan “ğayr” kelimesinden türetilen “ğayriyye” kelimesini kullanır. Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından kullanılan “şâi” kelimesinden türetilen “şâi’iyye” ile karşılaştırın. “Ğayriyye”, yani “başkalık” veya “zıtlık” kelimesinin Yunanca karşılığı “eteroies” kelimesidir. Bkz. A.M. Goichon, *Lexique de la Langue Philosophique d’Ibn Sînâ ve Vocabularies Compares d’Aristote et son Influence en Europe Medieval*. O, Kategoriler’in (avâil) altısından biridir. Bkz. *Theology of Aristotle*, ed. Dieterici (Arapça metin), s. 108.

Fârâbî, tezatı [ğayr] varlıktaki bir eksiklik olarak ifade eder. Krş. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 149-50.

Metin, Neo-Platonik olduğu kadar Neo-Pythagoryan’dır. Bunun için krş. Plotinus, *The Enneads*, Kit. VI, Böl. 9.2.

“Ed-Dı’a” kelimesi, burada şeref kelimesinin karşıt anlamlısı olarak kullanılmıştır.

Bkz. *Bodleian MS. Marsh*, 539 (112V, 113R ve 116R). İbn Sînâ için krş. S.M. Afnân, *a.g.e.*, s. 20-1. Burada, ruhların yetkinliği, Mutlak Bir’e olan benzerliğidir. O yüzden “el-Hayru’l-Mahz” sözcüğü kullanılmıştır. Krş. *Liber de Causis* (Arapça metin), ed. Berdenhewer (Freiburg: 1882).

Plotinus, Bir’i İyi ile özdeşleştirir. *The Enneads*, Kit. VI, Böl. 7.41.

Fârâbî’nin ifadesine göre, kötülük varlık değildir. Krş. *a.g.e.*, s. 150.

Fârâbî, gerçekte İyi’nin Yetkin Varlık, Zorunlu Varlık (Vâcibu’l-Vücûd) olduğunu ve kötünün de bu yetkinlikten yoksun bulunduğunu söyler. Bkz. *et-Ta’likât*, (Haydarâbâd 1376), s. 11.

Bu sayfadaki ibare için krş. *Liber de Causis* (Arapça metin); Plotinus, *The Enneads*, Kit. II. Böl. 4. Burada maddenin çirkin ve kötü oluşundan bahsedilmektedir.

- 13 İbn Miskeveyh, *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil* adlı eserde şöyle demiştir: “Varlık yokluktan daha şereflidir. Çünkü yoklukta şeref yoktur.” Bkz. *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil*, s. 188.
- 14 Sorun, kötülüğü yaratmamışsa, Tanrının daha iyi bir dünya yaratıp yaratamayacağıdır. Bunlar sadece olumsuz olan ve var olmayan şeylerdir. Ayrıca var olmayanın yokluğu olmaz. İşte bu Platon ve Aristoteles ile Stoik ve Neo-Platonik felsefelerde kabul edilen “mümkün dünyaların en iyisi” görüşüdür.
- 15 İbn Miskeveyh, ayrıca tıp ilmine meraklıydı. Ancak onun İbn Ebî Usaybi' tarafından belirtilen tıbbi eserleri de günümüzde mevcut değildir. Bu, Galen'in de kabul ettiği bir Hipokrates tanımıdır. Tabiatı oluşturan dört unsur hakkında bkz. S. van den Berg, *a.g.e.*, s. 83.I.
- 16 İbn Miskeveyh, *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil* adlı eserde “Zulüm, daha özel olarak, muamelelerde adaletin zıddıdır.” demiştir. Bkz. *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil*, s. 84.
- 17 İbn Miskeveyh, ruh-beden ilişkisini hayat, onların ayrılmalarını da ölüm olarak açıklıyor. Bkz. *el-Fevzu'l-Asğar*, (Kahire: 1325H.), s. 43. Ayrıca İbn Sînâ'nın “Ölüm, maddî olmayan ruhun maddî olan cesetten ayrılmasından başka bir şey değildir.” görüşü için bkz. S.M. Afnân, *a.g.e.*, s. 182.
- 18 İbn Miskeveyh, bunu *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil*'de açıklamıştır. Bkz. s. 323-5.
- 19 Bu pasaj, Aristoteles'in dört zıt unsuru ele aldığı Kategoriler ile ilgilidir. Burada onların ikisinden, yani yeti (exis) ve yokluk (steresis) kelimelerinden bahsediliyor.
- 20 Aristoteles, *De Caelo* adlı eserinde yıldızların ebediliği, beşinci elementten oluşmaları, dairesel hareketle değişim ve hacimden muaf olmalarından bahseder. Kit. I, Böl. 2 ve 3. İbn Sînâ, güneşin de diğer gök cisimleri gibi beşinci bir elementten oluştuğu, ateş yahut ısının olmadığı konusunda Aristoteles ile aynı görüştedir. Syed Hasan Barnî, “Ibn Sînâ and al-Bîrûnî”, *Avicenna Commemoration* içinde, (Calcutta: 1956), s. 11.

Töz, Aristoteles’in “On Kategoriler”inin ilkidir. Kategoriler’in tamamı için bkz. T. J. De Boer, “al-Maқûlât”, *Encyclopedia of Islam*, Ek, (Leiden: 1938), s. 140-3. 21

Aristoteles, bir çizgiyle iki eşit parçaya bölmeyi *Nicomachean Ethics* (V.4.8.)’de açıklar. 22

“Te’ahhud”, İbn Miskeveyh’in az fakat çok yerinde kullandığı bir kelime olup daha sonraları Molla Sadrâ tarafından kullanılmıştır. Yaygın şekli ise “tevahhud” kelimesidir. 23

Adâlet üzerine yazılan bu risâledeki fikirlerin tamamını, Grek kaynaklarında olduğunu düşünerek, irdelemeye kalkışmadım. Yunanca’dan Arapça’ya tercüme ilkelerini yerine getirdikten sonra, uzun zaman içerisinde yazacak [araştırma yapacak] olan sonraki bir yazar için oldukça zor bir uğraş olacak. Hem hocalar, hem de arkadaşlar, metin tercümesinden ziyade şiveyle uğraşarak, yorumlardan eserin fikriyatını kolayca anlayabilirler. 24

İbn Miskeveyh, kimyanın hakikatini el-Hevâmil ve’ş-Şevâmil’de açıklarken bu konu hakkında bir yazı yazacağını belirtir. Bkz. *el-Hevâmil ve’ş-Şevâmil*, (Mısır: 1325 H.), s. 31. 25

Bu “ilmu’l-mevâzîn” kelimesi, “kimyâ” kelimesinin eşanlamlısıdır. Bu, gerçekten kimya için nadir kullanılan bir terimdir. Bu isim aynı zamanda “iksîr sanatı” yahut bazen yalnızca “sanat” için kullanılır. Ancak “mîzân” terimi, kimyanın temel kavramlarından biridir. Buna bir de “mîzân”ın bazen “mantık”, “mîzânîyyûn”un da “mantıkçılar” anlamında kullanıldığı ilâve edilebilir. Gazâlî, mantık hakkında yazdığı kitaplardan birini “el Kıstâsu’l-Mustakîm” diye adlandırmıştır. Bkz. Paul Kraus, “Djâbir”, *Encyclopedia of Islam*, Eski Seri, Ek, s. 52-4; P. Kraus ve M. Plessner, *Encyclopedia of Islam*, Yeni Seri, s. 357-9. İçinde bulunan Neo-Pythagoryan unsur hakkında bkz. E.J. Holmyard, *A History of Chemistry in Medieval Islam*. Maalesef, bu yazarın çok az bildiği kimya eserlerinde bu kelime [mîzân] hakkında pek çok bilginin bulunması son derece ilginçtir. Çağdaş kanıt gösteriyor ki, İbn Miskeveyh, kimya ile çok fazla ilgilenmiştir. Tevhîdî, vaktini kimya [simya] ile uğraşarak ziyan ettiği gerekçesiyle İbn Miskeveyh’e kızar. Seleflerinden Fârâbî onu [kimya-simya] yasal bir uğraş sayarken, [halefi] İbni Sînâ ise 26

gözden düşürerek bir yana atmıştır. Bkz. S.M. Afnân, *a.g.e.*, s. 206. Ayrıca bkz. S. van den Berg, *a.g.e.*, s. 312-3.

- 27 Meselâ; değişmeyen âlemden sonra gelen ve içinde zıtlıklar bulunan fanî ayaltı âlem.
- 28 İbn Miskeveyh'in kullandığı terim “el-hâssü'l-müşterik” olmasına rağmen, yaygın şekli “el-hissü'l-müşterik” biçimindedir. Krş. Fazlur Rahman, *Avicenna's Psychology*, (Oxford: 1952). Bu, Aristotelyan bir kavramdır. Aristoteles ve ardılları için nefis, bir birliktir; fakat o, [eserlerinde] fark edilen bu birliğin nasıl olduğunu tutarlı şekilde açıklamaz. Bununla birlikte, ona göre biz “el-hissül-müşterik” sayesinde utangaçlık duygusuna sahip oluruz. Ancak o, nefsin bütün hâkimi değil, yalnızca hissî bir melekedir. Burada bir takım Stoik etkilerin olduğu görülür. Stoacılar nezdinde beş duyunun yanında genel bir ilke daha vardır ki, o da nefsi idare etmektir. Onlar bu yönetici ilkeyi, yönetici kuvve (el-kuvvetü'l-mudabbira) olarak adlandırırlar.
- 29 İbn Miskeveyh, çoklukların kombinasyonunun, onun [varlık] mükemmelliğine insanın yaratılışında erişebileceğini belirtiyor. Bkz. *el-Fevzu'l-Asğar*, s. 4.
- 30 İbn Miskeveyh'in burada kullandığı “ed-dünyâ ve'l-âhira” ifadesi, Kur'an terminolojisine aittir. O, yalnızca bu dünyanın nihaî mutluluğunu değil, aynı zamanda ahiretin kurtuluşunu da amaçlar. Fakat ifade edilen fikir yine de Platonik'tir. Platon'un *Devlet*'inin sonunda bulunan “Buradaki yolculuğumuz boyunca kendimize ve Tanrılara karşı saygılı olabilir ve o zaman mükafatımızı alabiliriz.” ifadesiyle karşılaştırm.
- 31 Bu pasaj için krş. Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, V.7. Aristoteles özel ve genel [adâlet] arasında bir ayırım yapmaz. Tüm örfî adâlet, onun nezdinde özel olarak addedilir.
- 32 Bu pasajın tamamı ve de Aristoteles'in paranın kullanımını hakkındaki görüşleriyle ilgili olarak krş. *Nicomachean Ethics*, V. 10.16.
- 33 İbn Miskeveyh “Bununla beraber onun [altın] varlığının kıymeti su, ateş, hava ve toprak nedeniyle olması gerekir ki, bunlar fesadın zıddı değildirler.” demiştir. Bkz. *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil*, s. 348.

İbn Miskeveyh, el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil'de "Altın hakkında anlattığımız bu erdemlerin çoğu, gümüşten başkasında bulunmaz. Bu nedenle gümüş, altının yerine geçirildi, sonra da altının her bir parçası, gümüşün on parçasına eşitlendi." diye ifade eder. Bkz. *a.g.e.*, s. 349. 34

Aristoteles'in sözleşmeli adâlet görüşü -zorunluluk bağıntılarının adâleti ister sözleşme gücü, ister "ex delicto" olsun- birlik olarak fertlerden bahseder (fertleri konu edinir). 35

Mütercim [İng. çev. M.S. Khan], "sünen" kelimesinin burada peygambere ait gelenekler [fiiller] olarak çevrilmesinin caiz olmadığına, bilakis bu kelimenin orijinal ve en genel anlamda adet [örf] olması ve de bundan dolayı buradaki "sâhibu's-sünen" in "gelenek sahibi", "vad'uş-şerî'a"nın da "yasa koyucu" olarak çevrilmesi gerektiğine inanmaktadır. Ancak İbn Miskeveyh, *Tebzîbu'l-Ablâk* adlı eserinin her yerinde "Kutsal Yasa" ya büyük bir mevki verir. Fârâbî de eserlerinde aynı şekilde davranır. 36

Fârâbî de *Fusûlu'l-Medenî* adlı eserinde aynı görüşü savunur ve bir yönetici modeli için şöyle der: "[Yöneticinin] ilk nesil İmamların kabûl ettiği ve bu sayede şehri yönettiği antik (kadîm) yasaların ve geleneklerin bilgisine sahip olması gerekir. [Ayrıca] erken dönem nesillerin maksadına uygun olarak bu geleneklerin kullanılmasında yerlerin ve koşulların ayırımına mükemmelen sahip olması lâzımdır." *A.g.e.*, s. 138; *Dunlop Tercümesi*, s. 51. 37

Bu pasajın etkilendiği yer için bkz. Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, V.7. 1135. O, burada şöyle der: "Adâletin hâkimi, doğal olmayan bir yolla emretmiştir. Çünkü insan her yerde aynı olmadığı gibi, yönetim şekilleri de aynı değildir. Ancak, her yerde doğal olan bir yönetim şekli, yani 'en iyi şekil' vardır." Bununla birlikte, Aristoteles, İbn Miskeveyh'in [kabûl ettiği] göreceli fikirleri kabûl etmez. 38

Platon, Devlet'te nefsin tüm kuvveleri yahut parçalarının çalışma bölmelerindeki tam uygunluk, ahenk, birlik, uygun işlevi bakımından, adâletin öznel yönüyle ilgilenmiştir. Bkz. *Republic*, IV.17. Bu kitap bir başka şekilde, İbn Miskeveyh'ten çok önceleri dokuzuncu asırda Nestûrî [bilgin olan] Huneyn b. İshâk tarafından erken dönemde Arapça'ya çevrilmiştir. İbn Miskeveyh'in beslendiği kaynağın Neo-Platonik olması muhtemeldir. Fârâbî ise, sağlık ve hastalığın bedene 39

ait olduğu kadar, nefse de ait olduğunu belirtiyor. Krş. Fârâbî, *a.g.e.*, s. 103.

- 40 Burada “to aidion” kelimesinin karşılığı olarak “sermediyye” kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Aristoteles, *Metaphysics*, 993b, s. 22.
- 41 Pythagoras, İ.Ö. 6. yy.da yaşamıştır. Aristoteles tarafından Pythagorasçılar adı altında Pythagoryan doktrinlerden bahsedildiği hâlde, İbn Miskeveyh, Pythagoras’tan bahsetmeye yeterince dikkat etmemiştir. Onların [Pythagorasçılar] tüm söylem ve düşünceleri, kendilerinin “sayı” idesiyle birleşir. Pythagoras’ın, [kendisi] ilerlettiği aritmetiğe en yüksek önemi atfettiği ifade edilir.
- 42 Fârâbî de sayıların değişmediğini ileri sürer. Bkz. *a.g.e.*, s. 126. “Üç sayısı tektir ve dört sayısı çifttir. Üç sayısını çift olabilmesi için değiştiremeyiz. Dört sayısı dururken, üç sayısı çift sayı olamaz.” Bkz. *a.g.e.*, s. 108; *Dunlop Tercümesi*, s. 30-1.
- 43 Platon ve Kindî gibi, İbn Miskeveyh de matematikle ilgilenmiştir. Kindî’nin [bu konuda] bir kitap yazmış olması gerekir. “Matematiksel yolun haricinde felsefede hiçbir şey elde edilemez.” diyen İbn Miskeveyh, matematikle ilgili eserlerini Neo-Pythagoryan ilkeler üzerine kuran Kindî’den bu konuda etkilenmiştir. İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-Ahlâk* adlı eserinde Kindî’den sıkça rivayet nakleder.
- 44 Bu [risâle], fiziko-metafizik risâle olup, ahlâkî değildir. Buna rağmen, adâletin sosyal ve ahlâkî bir kavram olduğundan ve insanî varlıklar arasındaki ilişkiden başka bir anlam taşımadığından bahseder. Bunun, âlemdeki birliğin temelinde yatan asıl Pythagoryan tez ve de kimyanın imkânı için bir gerekçe olarak vazife gören bütün şeylerdeki matematiksel orantıların varlığı hakkında yazılmış Neo-Pythagoryan bir risâle olduğu görülür. Eşitlik ve birlik duygusu ancak adâlette vardır; adâlet Tanrıçası bir denge unsuru olarak onu betimlemiştir. Cansız varlıklardaki matematiksel orantı, adâlet üzerine temel sayılmıştır. Bu risâlenin kaynakları, genelde Yunan’dır.